

SILVA GRKOVIĆ, ANITA PENOVIĆ

BIZANTSKA KERAMIKA SA SGRAFFITO UKRASOM IZ JUGOISTOČNOG DIJELA DIOKLECIJANOVE PALAČE (12.-13. STOLJEĆE)

UDK : 904 : 738.2 (497.5 Split) "11/12"

Prethodno priopćenje

Primljeno: 15. 9. 2007.

Prihvaćeno: 20. 9. 2007.

Silva Grković

Ministarstvo kulture

Konzervatorski odjel u Splitu

HR, 21000 Split

Porinova 2

silva.grkovic@st.t-com.hr

Anita Penović

PISA-TRADE d.o.o.

Hrvatskih žrtava 102

HR 21210 Solin

anitapenovic@net.hr

Autorice obrađuju sgraffito keramiku bizantske i egejske provenijencije s istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače, 1992. godine. Na temelju tipološke analize materijala, njegova odnosa unutar arheološke stratigrafije nalazišta, kao i numizmatičkih pokazatelja, utvrđuju da je riječ o najstarijim nalazima srednjovjekovne bojane keramike iz inventara prve nadbiskupske palače u Splitu, iz romaničkog doba (12. i 13. stoljeće). Ujedno potvrđuju trgovačke kontakte Splita s gradovima Bizantskog Carstva i Apeninskog poluotoka, poglavito Venecijom.

Ključne riječi: bizantska keramika, egejska keramika, Dioklecijanova palača, 12. i 13. stoljeće

Glazirano keramičko posuđe koje će biti tema ovoga rada dio je arheološkog materijala s istraživanja koja su u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače godine 1992. proveli Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Arheološki muzej u Splitu i Mediteranski centar za graditeljsko naslijeđe.¹ Praćenjem okomite stratigrafije u nekoliko otkopnih sektora² istraženi su arheološki slojevi u ukupnoj visini od osam metara u kojima se definiralo šest kulturno-povijesnih faza u rasponu od 4. do 20. stoljeća.³ Keramički materijal bizantskog porijekla pronađen je u trećem kulturno-povijesnom sloju, u sektorima P 20 (od + 1,80 m do + 4,00 m) i P 19A (do kote + 3,50 m), što kronološki odgovara razdoblju 12. i 13. stoljeća, a uglavnom pripada prostoru najstarije nadbiskupske palače grada Splita.

Pojam bizantska keramika podrazumijeva posuđe rađeno u Bizantskom Carstvu u vrijeme vladavine dinastije Komnena, Alekseja I. (1081.-1118.), Ivana II. (1118.-1143.) i Emanuela I. (1143.-1180.). Na vrhuncu moći Bizantsko je Carstvo obuhvaćalo prostor Grčke, Egejskog mora, istočnog dijela Turske i južnu tursku obalu do Antiohije. U 13. stoljeću, smanjenjem teritorija Bizantskog Carstva zbog čestih ratova sa susjedima, opada i obujam proizvodnje bizantske keramike.

¹ Zahvaljujemo voditeljicama istraživanja V. Delonga (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split) i M. Bonačić-Mandinić (Arheološki muzej Split) na ustupljenoj građi za objavu.

² Istraženi su sljedeći sektori koji odgovaraju rasporedu podrumskih dvorana Palače: P 20, P 19A, P 18A, P 18B, P 21C, P 21D, P 22C, P 22D, P 15A i tzv. Sektor Krpan Y.

³ Delonga – Bonačić-Mandinić 2005.

Uzori za izradu ove keramike dolaze iz Perzije, dok se najranija proizvodnja ostvaruje na obalama Male Azije, u 11. stoljeću. Prvu klasifikaciju bizantske keramike donio je T. Rice, godine 1930., u radu *The Byzantine Glazed pottery*, obradivši materijal s istraživanja u Konstantinopolu. Taj rad bio je inspiracija Ch. Morganu za stvaranje detaljnije tipologije i kronologije bizantske keramike, ovaj put s arheoloških istraživanja u Korintu, publiciranih u radu *Corinth XI. The Byzantine Pottery*, koji je, na temelju novih istraživanja, proširila T. Stilwell MacKay, 1967. godine.⁴ Veliki prinos tipologiji bizantske keramike dao je A. H. S. Megaw, izdvojivši dva vrlo raširena tipa posuđa na području Bizantskog Carstva, *Zeuxippus ware* i egejsku keramiku.⁵ Potom je R. B. K. Stevenson⁶ klasificirao keramiku s arheoloških istraživanja u Capitateu, na što se vezuje J. W. Hayes⁷ s materijalom otkrivenim na lokalitetu Sarachane u Istanbulu. On na nov način pristupa problematici bizantske keramike i proširuje vrijeme njezina trajanja do 17. stoljeća.⁸ U novije vrijeme o tim problemima, kao i o postojanju radioničkih središta na Apeninskom poluotoku u 12. i 13. stoljeću, koji proizvode keramičko posuđe pod utjecajem Bizanta, piše veliki broj talijanskih autora. Među njima izdvajaju se S. Gelichi, F. Saccardo, L. Lazzarini, G. Liverani, G. Berti.⁹ Iako o bizantskoj keramici postoji brojna literatura, ipak do danas nisu utvrđena sva radionička središta, što je glavni problem pri analizi materijala, tj. tipološkoj klasifikaciji i terminologiji, u čemu su do danas autori uglavnom neusklađeni.

Nalazi bizantske grafite u Dioklecijanovoj palači

Iako skupina bizantske keramike obuhvaća brojne tipove posuđa klasificiranih na osnovi različitih motiva i načina njihove izrade, ovom prilikom podrobnije ćemo obraditi samo bizantsku keramiku sa *sgraffito* ukrasom koja se proizvodila od 12. do 13. stoljeća, tj. u ranim stoljećima razvijenoga srednjega vijeka, što korespondira vremenu romaničkog stila u europskoj klasifikaciji općega likovnog i umjetničkog stvaranja.

Pojava *sgraffito* ukrašavanja keramike vezana je uz prijenos tehnike toreutike s metala na keramiku. Nakon oslikavanja, na stijenke posuđa urezivao se ornament koji se potom glazirao, a posude su se pekale prije i poslije nanošenja glazure. Prvi oblici takve vrste pojavili su se u 11. stoljeću na području Perzije i Zakavkazja, a potom su se proširili Bliskim istokom i prostorom Bizanta te diljem Sredozemlja posredstvom Venecije.

Prvu podjelu bizantske *sgraffito* keramike na ranu (*Early Sgraffito*), pomno urezanu (*Elaborate Incised*) i kasnu (*Late Sgraffito*), donio je T. Rice.¹⁰ Ovdje ćemo se, pak, koristiti klasifikacijom Ch. Morgana, po kojoj se bizantska keramika dijeli na: *sgraffito*, urezani *sgraffito* (*Incised-Sgraffito*) i *sgraffito* posude (*Sgraffito Ware*).¹¹ Dosljedno tome, koristit ćemo termin *sgraffito* za motive izvedene tankom alatkom, a termin *urezani* za one izvedene širokom alatkom. Unutar ovih skupina postoji i niz podskupina, koje ćemo spomenuti pri narednoj analizi keramičkog materijala.

Najranija bizantska *sgraffito* keramika pronađena u Dioklecijanovoj palači svrstava se u Morganovu skupinu *The Spiral Style*, koja se počinje proizvoditi u prvoj polovini 12. stoljeća u Korintu, a datirana je novcem cara Ivana II. (1118.-1143.). Posude su uglavnom bikoničnih oblika, isključivo tanjuri i zdjelice na niskoj prstenastoj nozi. Tehniku izrade karakterizira nanošenje bijelog premaza (*ingobbio*) na već pečenu glinu koji se nakon ukrašavanja glazira. Najčešće upotrebljavani ukrasi su nepravilne spirale, zakrivljene linije i palmete, koje su uglavnom u središnjem medaljonu te cik-cak motivi raspoređeni u vrpcama. Od figuralnih motiva među

⁴ Stilwell MacKay 1967.

⁵ Megaw 1975.

⁶ Stevenson 1967.

⁷ Hayes 1992.

⁸ Ch. Morgan i T. Rice ne analiziraju keramičku produkciju nakon 12. stoljeća.

⁹ Gelichi 1987, 1993, 1997; Lazzarini 1983, 1987, 1993; Saccardo 1987, 1993, 1998.

¹⁰ Rice 1930, str. 32.

¹¹ Morgan 1942, str. 115.

keramičkim nalazima iz Korinta zastupljene su ptice, ribe, razne životinje i fantastična bića. U Dioklecijanovoj palači u Splitu pronađena su tri ulomka koja se ukrasom mogu svrstati u tu skupinu (sl. 1a-c). Prvi je ulomak dna, vjerojatno zdjelice, na prstenastoj nozi, gdje je na bijelom premazu urezan motiv nepravilne spirale u središnjem medaljonu i prekriven žućkastom glazurom sa zelenim mrljama (sl. 1a).¹²

Istoj skupini, no različita ukrasa, s nepravilnim zakrivljenim linijama, pripada i obod zdjelice (sl. 1b), kao i ulomak bikonične posude, neprepoznatljiva prikaza, možda kakva životinjskog lika (sl. 1c).¹³ Radionica keramičkog posuđa do sada je pronađena samo u Korintu, na lokalitetu Agora S. C. 1938, gdje je otkrivena velika količina odbačenih neuspjelih primjeraka posuđa. Inače u 11. i 12. stoljeću Korint nije bio samo dobro trgovački povezan s gradovima prostranog Bizantskog Carstva, nego i šire, što je potvrđeno brojnim nalazima keramike korintske proizvodnje. Podjednako su istraživanja u Korintu iznijela na vidjelo i veliki broj ulomaka importiranog posuđa iz raznih drugih keramičarskih radioničkih središta.¹⁴ Međutim, slabljenjem moći Bizantskog Carstva u 13. stoljeću dolazi i do opadanja ili čak prestanka spomenutih trgovačkih veza, što se očituje i u keramičkom materijalu.

Prema Morganovoj podjeli bizantske keramike *medaljonski stil* (*The Medallion Style*)¹⁵ podskupina je *Incised Sgraffito*, datirana u drugu polovicu 12. i početak 13. stoljeća, kojoj produkcijsko središte nije poznato. Karakterizira je ukras u kombinaciji tankog i širokog urezivanja. Središnji ornament je medaljon, urezan širokom alatkom te okružen dvjema koncentričnim kružnicama ili s više njih. Oblici posuda su slični onima iz prethodne skupine. U Splitu je do sada pronađen jedan primjerak ove keramičke skupine (sl. 2). To je tanjur na niskoj prstenastoj nozi sa širokim ravnim obodom po kojem su raspoređene široko urezane radijalne linije, isprekidane tankom urezanim spiralom. Središnji motiv čine četiri široko urezane srcolike palmete, radijalno postavljene i okružene dvjema urezanim kružnicama. Unutrašnjost tanjura prekrivena je smeđom glazurom preko bijelog premaza; s vanjske strane samo dopire ispod oboda.

Zdjela na prstenastoj nozi ukrašena je s tri radijalno stilizirana lista ispunjena mrežom, uokolo kojih su ukrižene zakrivljene linije. Unutrašnjost je premazana žućkastom glazurom, dok je s vanjske strane neglazirana. Ukras je izveden kombinacijom tankog i širokog ureza, od kojih potonji prevladava, što je odlika produkcije druge polovice 12. stoljeća, tzv. *Free style*.¹⁶ U istu skupinu svrstava se još jedan mali ulomak zdjele sa sličnim motivom, premazan svjetlozelenom glazurom (sl. 3).

Repertoaru bizantske keramike sa široko urezanim ukrasom (*incised ware*) pripada i rekonstruirana bikonična zdjela na prstenastoj nozi. Na dnu posude je motiv stiliziranih listova premazan svijetlom zelenom glazurom, koja prelazi preko oboda.

U kasnom 12. i tijekom čitavog 13. stoljeća u bizantskom *sgraffitu* nastupa dekadencija izražena podjednako u stilskoj kao i u tehnološkoj kvaliteti proizvodnje.¹⁷ U to vrijeme može se smjestiti zdjela sa zelenom glazurom i tanko urezanim motivom preko veoma lošeg premaza. Ispod oboda su dvije koncentrične kružnice koje dodiruju motivi nepravilnih linija i spirala (sl. 4).

¹² Morgan 1942, str. kat. 268, No. 1007, Pl. XLI.

¹³ Morgan 1942, str. 112, fig. 97, No. 1011.

¹⁴ Morgan 1942.

¹⁵ Morgan 1942, str. 147-150.

¹⁶ Morgan 1942, str. 150-157, No. 1498, Pl. L.

¹⁷ To odražava političko i kulturno stanje u Bizantu u 12. stoljeću. Neprilike na unutarnjem i vanjskom političkom planu naizgled snažnog Carstva došle su do izražaja još u vrijeme vladavine cara Emanuela Komnena. Učestali su ratovi sa Srbijom i Bugarskom, koja obnavlja Bugarsko Carstvo 1185. godine, čime Bizant zauvijek gubi prevlast na Balkanu.

Egejska keramika

Za bizantsku keramiku s područja Egejskog mora u literaturi se ustalio naziv *Aegean ware*. U starijoj literaturi autori, naime, donose primjerke ove keramičke skupine zajedno s ostalom bizantskom keramikom,¹⁸ sve dok godine 1975. Ch. Megaw¹⁹ nije izdvojio egejsku keramiku kao zasebnu podvrstu bizantske. To su omogućila arheološka istraživanja provedena na Cipru, na lokalitetima Paphos i Saranda Kolonnes, gdje su dokumentirane peći iz sredine 12. stoljeća u kojima se proizvodila prva egejska keramika.²⁰ U 13. stoljeću njezina se proizvodnja proširila na cijeli prostor Egejskog mora i dalje sve do Sirije i Izraela te Crnog mora na sjeveru.²¹

Najljepši primjerak egejske keramike pronađen tijekom istraživanja jugoistočnog sektora Dioklecijanove palače 1992. godine je rekonstruirana velika zdjela na niskoj prstenastoj nozi. Ukrašena je širokim urezanim motivom, obojanim žućkastom i zelenom glazurom. U sredini su četiri kružnice koje se dodiruju, dok su uokolo motivi inspirirani kufskim pismom. Ispod oboda su koncentrične kružnice, mjestimično isprekidane. Osim zdjele u Palači je pronađeno još nekoliko manjih ulomaka sa sličnim ukrasom (sl. 5). Analogije ovim primjercima nalaze se upravo u keramičkom materijalu sa spomenutih arheoloških lokaliteta Paphos i Saranda Kolonnes, na Cipru.²² Dva manja ulomka, vjerojatno zdjelice, na osnovi ukrasa također se mogu atribuirati keramici nastaloj u stilu egejske produkcije. Ukrašene su široko urezanim zakrivljenim linijama, uokolo sa *sgraffito* spiralama. Na glinu crvene fature nanesen je bijeli premaz i žućkasta glazura, dok je na jednoj od posuda ukras doslikan mrljama zelene boje, slično primjeru na zdjelici sa široko urezanim srololikim ukrasom (sl. 6). S obzirom na dataciju egejskog tipa bizantske keramike u sredinu 12. stoljeća, što potkrepljuju arheološka istraživanja na Cipru kao radioničkom središtu, splitske nalaze skloni smo smjestiti u početak 13. stoljeća.

Počeci proizvodnje glazirane keramike na Apeninskom poluotoku

Politička događanja u Bizantskom Carstvu sredinom 13. stoljeća posredno su se odrazila i na slabljenje keramičke proizvodnje, a time i na intenzitet izvoza proizvoda u brojne sredozemne luke. Nakon što je normanski vladar Roger Sicilski razorio Korint i odveo mnoge majstore, među kojima i lončare, u južnu Italiju, ondje se začinje proizvodnja nove keramičke vrste, *protomajolike*, koja će u svojoj kategoriji obilježiti cijelo 13. stoljeće. Proizvodila se u Apuliji (Lucera, Brindizi) i na Siciliji (Gela, Agrigent). Većinom je karakteriziraju otvoreni oblici posuđa, oslikani višebojnim geometrijskim, biljnim ili životinjskim motivima. Istraživanja u Palači godine 1992. iznijela su na vidjelo veliki broj ulomaka te keramičke skupine (sl. 7), što ne začinje uzme li se u obzir da je Dalmacija još od prapovijesnih vremena imala kontinuirane pomorske veze s jugom Italije.

Pod jakim utjecajem importiranih bizantskih posuđa, osobito tzv. *Zeuxippus ware*, u Veneciji počinje prva produkcija glazirane keramike na sjevernom dijelu Apeninskog poluotoka. Odlikuje se jednobojsnom ili višebojsnom glazurom iznad bijelog premaza (*smalto*) te *sgraffito* ukrasom. Na području Veneta u 13. i 14. stoljeću poznati su sljedeći tipovi keramike venetskog *sgraffita*: "*delle origini*", *spirale e cerchio*, *San Bartolo* i *Tipo S. Croce*. U jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače su uz prethodno obrađene bizantske posude pronađeni i ulomci keramike venetske produkcije tipa *spirale e cerchio* i *San Bartolo* (sl. 8). Važno je naglasiti da su oba,

¹⁸ Morgan 1942 i Hayes 1992.

¹⁹ Megaw 1972. Najcjelovitiji prikaz proizvodnje i tipologije ove keramike donijela je J. Vroom u djelu *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean*.

²⁰ Megaw 1972, Rosser 1985.

²¹ Glavni nedostatak vezan uz problematiku bizantske keramike jest pitanje lociranja radioničkih središta, pa sukladno tome i određivanje provenijencije pojedinih keramičkih skupina. Na temelju pronalazaka keramičarskih peći, kalupa te neuspjelog ili nedovršenog posuđa do danas su utvrđena sljedeća središta proizvodnje: Korint, Tessalonica, Serres, Rodos, Veria, Trikala, Pidna, Lemos, Sparta, Arta, Atena, Pergam, Ganos u istočnoj Trakiji, Cipar, Cherson na Krimu i Varna u Bugarskoj.

²² Megaw 1972.

bizantski i venetski *sgraffito*, u Palači pronađeni u istom arheološkom sloju s novcem duždeva Lorenza Tiepola (1268.-1275.) i Jacopa Contarinija (1275.-1280.) te splitskim komunalnim novcem, tzv. *spalatinom*, s kraja 13. stoljeća, što potkrepljuje dataciju keramičkih nalaza.²³ Zanimljiv je podatak da je upravo spomenuti dužd Jacopo Contarini godine 1277. sklopio ugovor s princem Antiohije u Siriji, kao i s Belmondom IV., vojvodom Tripolija, o razmjeni keramičkog posuđa.²⁴ Zbog velike sličnosti ukrasa i oblika posuđa venetskih i bizantskih radionica u 13. stoljeću teško je, međutim, bez dodatnih kemijskih analiza materijala (glina, glazura, osnovni premaz...) sa sigurnošću odrediti jedno od ta dva radionička kruga. To ilustrira primjer keramičke skupine tzv. *Roulette ware*, za koju su autori T. Stillwell MacKay²⁵ i Ch. Morgan²⁶ smatrali da je bizantski proizvod, sve dok godine 1984. S. Gelichi²⁷ na osnovi brojnih studija nije zaključio da su te posude zapravo venetski proizvod, u velikoj količini importiran u sredozemne gradove i naselja na teritoriju Bizantskog Carstva. Karakterizira ih ukras utisnut kotačićem na vanjskoj strani posude; u splitskoj Dioklecijanovoj palači zastupljene su u malom broju (sl. 9).

S obzirom na mjesto pronalaska opisanoga keramičkog materijala u arheološkim slojevima 12. i 13. stoljeća, zaključiti je da su te keramičke posude bile dio stolnog inventara najstarijega nadbiskupskog dvora, smještenog u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače od vremena Ivana Ravenjanina. Ti materijalni ostaci umnogome upotpunjuju sliku o izgledu srednjovjekovnoga splitskog episkopija, o kojem su najiscrpniji pisani podaci bili sadržani jedino u Bartolomejevoj reambulaciji iz 1397. godine.²⁸ Pretpostavljamo da je uvoz bizantske keramike u Split prvotno bio potaknut vladavinom cara Emanuela Komnena nad Dalmacijom i Splitom u drugoj polovici 12. stoljeća, a intenzivirao se u vrijeme križarskih pohoda na Bliski istok.²⁹ Podsjetimo da je još od godine 1167. Split imao trgovački ugovor s Pisom, posredstvom koje su splitski trgovci odlazili na uži teritorij Bizantskog Carstva, tj. na Levant, u Siriju i do sjeverne Afrike. U 13. stoljeću Split razvija trgovinu s Apulijom i lukama u Jonskome moru.

U drugoj polovici 12. stoljeća Venecija postaje središtem onodobne međunarodne trgovine. Impuls razvoju trgovačkih veza Venecije i Bizanta daje car Aleksej I. Komnen, godine 1082., kada njegovim dekretom Venecija dobiva punu slobodu trgovanja u lučkim pristaništima na prostoru Bizantskog Carstva. Puni procvat obilježen dinamičnim kolanjem robe i ljudi zbio se tijekom 13. stoljeća, kad Venecija i njezini građani planski naseljavaju obalu Sredozemlja, otvaraju nove trgovačke emporije, u njima postupno preuzimajući ulogu koju su dotada suvereno imali bizantski trgovci.³⁰

²³ Delonga – Bonačić-Mandinić 2005.

²⁴ Riavez 2003, str. 35.

²⁵ Stilwell MacKay 1967.

²⁶ Morgan 1942.

²⁷ Gelichi 1984.

²⁸ Delonga – Bonačić-Mandinić 2005.

²⁹ Poznato je da je godine 1217. kralj Andrija II. Arpadović krenuo u križarski rat iz Splita, gdje je do polaska odsjeo sa svojom pratnjom. Prema pisanju kroničara Tome Arhidakona, Splitsani mu daju i brod za pratnju (vidi Novak 1978, str. 16-26).

³⁰ Luzzatto 1961, str. 20-38. Način na koji je roba kolala prostorom Mediterana, prevladavajući političke i državne barijere, oslikava podatak iz privatnog dokumenta jednoga venecijanskog građanina, Giovannija Placonnija, iz godine 1312., gdje se navodi itinerar trgovanja. Tako se saznaje da je Placonni krenuo iz Venecije s teretom kamena i drva, dopremio kamen u Zadar vojnom zapovjedniku, odatle nastavio put do Sicilije, gdje je iskrcao drvo u Trapaniju, a ukrcao žito i preveo ga na Baleare. Odatle je otišao na Sardiniju u Castello di Castro, odakle se s teretom soli ponovno vratio u Veneciju (vidi: Luzzatto 1961, str. 49).

LITERATURA

Bajalović-Hadžić-Pešić 1978

M. Bajalović-Hadžić-Pešić, *Roads and the time of imports of Byzantine pottery with spiral motifs into the Balkans*, Archaeologica Iugoslavica vol.19, Beograd, 1978, 64-68

Bajalović-Hadžić-Pešić 1981

M. Bajalović-Hadžić-Pešić, *Keramika u srednjovjekovnoj Srbiji*, Beograd, 1981.

Bikić 1999

V. Bikić, *Glazed pottery in the Central Balkans (11th-13th c.)*, Starinar XLIX/1998, Beograd, 1999., 145-155

Buerger 1979

J. Buerger, *The Medieval Glazed Pottery, Diocletian's Palace, Report on Joint Excavations, III.*, Split, 1979.

Delonga-Bonačić-Mandinić 2005

V. Delonga- M. Bonačić-Mandinić, *17 u 8, Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače 1992. godine*, Split, 2005.

Gelichi 1987

S. Gelichi, *Origine e sviluppo della graffita padana*, Bollettino, 1987., 29-42

Gelichi 1993

S. Gelichi, *La ceramica bizantina in Italia e la ceramica italiana nel mediterraneo orientale tra XII e XIII secolo: stato degli studi e proposte di ricerca*, La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Firenze, 1993., 9-47

Gelichi 1997

S. Gelichi, *Ceramiche tardo-medievali a Cesena*, Cesena, 1997.

Grube 1987

E. Grube, *Apporti orientali nella decorazione della graffita veneta*, Bollettino, 1987., 145-158

Guštin 1991

M. Guštin i ostali, *Capodistria tra Roma e Venezia*. Katalog izložbe., Ljubljana, 1991.

Guštin 2004

M. Guštin, *Srednjeveška in novoveška keramika iz Pirana in Svetega Ivana*, Koper, 2004.

Hayes 1992

J. W. Hayes, *Excavations at Sarachane in Istanbul*, Princeton, 1992.

Lazzarini-Canal 1983

L. Lazzarini-E.Canal, *Ritrovamenti di ceramica graffita bizantina in laguna e la nascita del graffito Veneziano*, Faenza, LXIX/1983, Faenze, 1983., 19-63

Lazzarini-Canal 1987

L. Lazzarini-E. Canal, *Nuovi dati sulla nascita e sviluppo del graffito veneziano*, Bollettino, 1987., 19-28

Lazzarini-Canali 1993

L. Lazzarini-E. Canal, *Altra ceramica graffita bizantina dalla laguna veneta*, La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Firenze, 1993., 79-93

Luzzatto 1961

G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo*, Venezia, 1961.

McNally 1975

S. McNally, *Diocletian's Palace: Split in the Middle Ages*, Archaeology, vol. 28, br. 4, New York, 1975., 248-259

McNally-Marasović-Marasović 1977

S. McNally-J. Marasović-T. Marasović, *Dioklecijanova palača – izvještaj o Jugoslavensko-američkom projektu istraživanja II*, URBS, Split, 1977.

Megaw 1972

A. H. S. Megaw, *Supplementary excavations on a castle site at Paphos Cyprus 1970-71*, Dumbarton oaks papers 26, Washington, 1972.

- Morgan 1942
C. H. Morgan, *Corinth XI, The Byzantine Pottery*, Cambridge, Massachusetts, 1942.
- Munarini 1987
M. Munarini, *Forme e decori del graffito arcaici padovano*, Bollettino, 1987., 51-90
- Nepoti 1987
S. Nepoti, *Considerazioni sulla diffusione delle graffite arcaiche padane*, Bollettino, 1987., 43-50
- Novak 1923
G. Novak, *Split u svjetskom prometu*, Split, 1923.
- Novak 1978
G. Novak, *Povijest Splita I i II*, Split, 1978.
- Papanikola-Bakirtzi 1999
D. Papanikola-Bakirtzi, *Byzantine glazed ceramics. The Art of Sgraffito*, Athens, 1999.
- Patterson 1993
H. Patterson, *ontatti commerciali e culturali ad Otranto dal IX al XV secolo: l'evidenza della ceramica* La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Firenze, 1993., 101-125
- Perduto 1993
P. Perduto, *Ceramica bizantina dalla Campania*, La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Firenze, 1993., 93-101
- Piplović 1993
S. Piplović, *Historijat istraživanja podruma Dioklecijanove palače u Splitu*, Kulturna baština, 22-23, Split, 1993.
- Povijest svijeta, Split 2005.
- Rosser 1985
J. Rosser, *Excavations at Saranda Kolones, Paphos, Cyprus 1981-1983*, Dumbarton Oaks Papers vol.39, Washington, 1985., 81-98.
- Riavez 2003
P. Riavez, *Progeto di ricerca orizzonti economicolcomerciali del Mediterraneo bassomedievale (XIII secolo): l'evidenza ceramica*, Siena, 2003.
- Saccardo 1987
F. Saccardo, *Ceramica dei secoli XIV-XVII nel ritrovamento dalla Scuola Vecchia della Misericordia in Venezia*, Bollettino, 1987., 203-212
- Saccardo 1993
F. Saccardo, *Contesti Medievali nella laguna e prime produzioni graffite Veneziane*, La ceramica nel mondo bizantino tra Xi e Xv secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Firenze, 1993, 125-201
- Saccardo 1998
F. Saccardo, *Venezia. Le importazioni ceramiche tra XII e XIII secolo*, Ceramiche, città e commerci, 1998., 49-73.
- Stilwell Mackay 1967
T. Stilwell Mackay, *More Byzantine and Frankish pottery from Corinth*, Hesperia, vol. 36, Athens, 1967., 249-320
- Šišić 1962
F. Šišić, *Povijest Hrvata*, (reprint), Split, 2005.
- Williams 1993
C.K. Williams, *Italian imports from a Church Complex in Ancient Corinth*, La ceramica nel mondo bizantino tra Xi e Xv secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Firenze, 1993., 263-283
- Whitehouse 1980
D. Whitehouse, *Proto-maiolica*, Faenza LXVI, Faenze, 1980., 77-83
- Zglav-Martinac 2004
H. Zglav-Martinac, *Ulomak do ulomka... - Prilog proučavanju keramike XII.-XVIII. stoljeća iz Dioklecijanove palače u Splitu*, Split, 2004.

RIASSUNTO

La ceramica bizantina con ornamento “*sgraffito*” dalla parte sud – orientale del palazzo di Diocleziano (XII – XIII secolo)

Parole chiavi; *ceramica bizantina, ceramica egea, Palazzo di Diocleziano, XII e XIII secolo.*

In questo testo si parla della ceramica con ornamento “*sgraffito*” importata dall’impero Bizantino e da Venezia, che si produceva nel XII e XIII secolo. Il materiale ceramico è stato trovato nel terzo strato culturale – storico nella parte sud – orientale del Palazzo di Diocleziano, nei settori P 20 e P 19. In base alle analisi tipologiche del materiale e il suo rapporto con la stratigrafia della zona archeologica, come anche conferma la numismatica (monete del doge Jacopo Contarini e Lorenzo Tiepolo dal XIII. secolo) si accerta che si tratta degli esempi più antichi della ceramica medievale, colorata, che proviene dall’inventario del primo Palazzo Arcivescovile romanico a Spalato (XII e XIII secolo).

La prima apparizione di quella ceramica è stata evidenziata nel XI secolo sul territorio di Persia e di Caucaso e poi si è allargata verso Bizante e Vicino Oriente e tramite Veneziani al Mediterraneo.

Il più antico “*sgraffito*” bizantino, trovato nel Palazzo di Diocleziano fa parte del gruppo di Morgan “The Spiral Style”, che comincia a prodursi nella prima metà del XII secolo a Corinto.

Il vasellame esclusivamente sono i piatti e le scodelline e la maggior parte hanno la forma biconica sulla gamba bassa a forma d’anello. La maggior parte degli ornamenti sono le spirali irregolari, le linee storte e le palmette che maggiormente sono nel medaglione centrale e con i motivi zig zag messi nei nastri.

A Spalato sono stati ritrovati tre frammenti delle diverse scodelline che secondo gli ornamenti fanno parte di questo gruppo “The Medallion Style” e’ sotto gruppo di “Incesid Sgraffito” datati alla seconda parte del XII secolo e all’inizio del XIII secolo. La caratteristica principale di questo gruppo di ceramica è la combinazione della incisione fine e larga mentre la bottega non è conosciuta. La decorazione centrale è il medaglione, inciso con l’attrezzo largo ed è circondato con due o più cerchi concentrici. A Spalato fin’ adesso è stato ritrovato solo un esempio di questo gruppo ceramico. Il piatto sulla gamba bassa con il bordo largo e dritto sul quale vengono raggruppate le linee incise largamente, radiali e interrotte con la spirale incisa fine.

Il motivo centrale fanno quattro palmette a forma di cuore incise largamente, collocate radialmente e circondate con due cerchi incisi. La parte interiore del piatto è coperto dallo smalto marrone sopra la spalmatura bianca, dalla parte esteriore sotto fino al contorno. La scodellina sulla gamba a forma d’anello è decorata con la combinazione d’incisione fine e larga dove quella larga domina ed è la caratteristica della seconda parte del XII secolo chiamata “Free style”.

La decadenza dello stile e della qualità degli ornamenti della ceramica bizantina “*sgraffito*” è la caratteristica principale per il fine di XII e tutto il XIII secolo che infatti riflette la situazione politica e culturale di quel tempo nell’Impero Bizantino.

Da allora proviene la scodellina con lo smalto verde e due motivi incisi fatti da due cerchi concentrici toccati dalle linee storte e dalle spirali.

La ceramica dalla parte del Mare Egeo che nella letteratura recente si chiama *Aegean ware*, Megaw per la prima volta la divide come il gruppo speciale secondo le ricerche archeologiche in Cipro. Sulle località Paphos e Saranda Kolonnes in Cipro sono documentati dei forni che provengono dalla metà del XII secolo in cui si produceva la prima ceramica egea. L’esempio più bello della ceramica egea è stato ritrovato nel 1992 durante gli indagini archeologici a Spalato ed è una scodellina ricostruita sulla gamba bassa a forma d’anello.

È decorata con i motivi di larga incisione colorata con lo smalto giallo e verde. Nel centro sono quattro cerchi tangenti intorno a cui sono i motivi scritti con la scrittura dei Cufsci e sotto il contorno si trovano i cerchi concentrati e sporadicamente interrotti. Sono stati ritrovati alcuni piccoli frammenti con gli ornamenti simili, che sicuramente non provengono dall’epoca primadel XIII secolo. L’analogia per queste scodelline la troviamo sulla ceramica delle località sopra indicate: Paphos e Saranda Kolonnes in Cipro. Nella metà del XII secolo a causa della situazione politica nell’Impero Bizantino avviene abbassamento della produzione di ceramica e nello stesso tempo nella Penisola appenninica si sviluppano i nuovi gruppi di ceramica, nella parte meridionale

Proto - maiolica e nella parte veneta *spirale e cerchio, San Bartolo e tipo S. Croce.*

Traduzione: Ivana Salvador

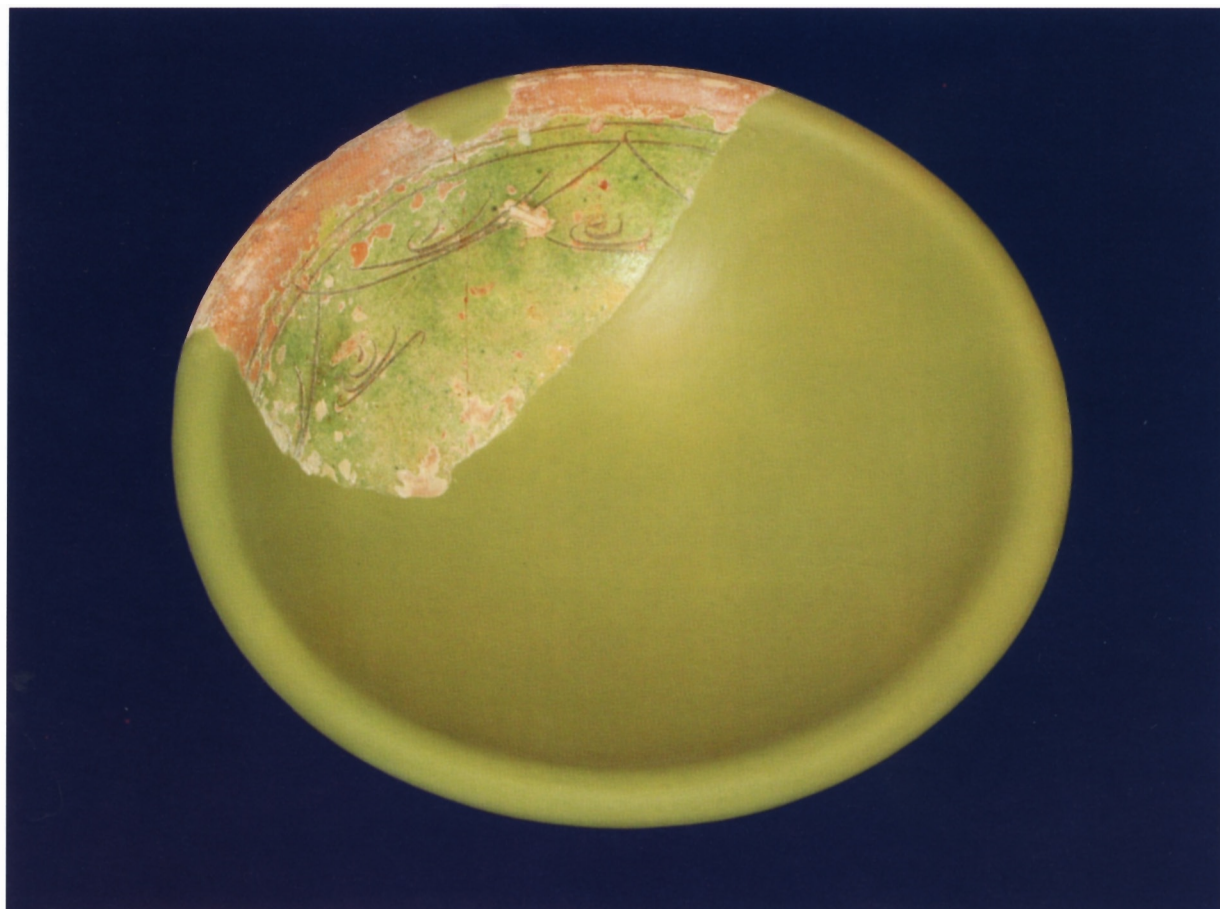
Sl. 1a - c. Ulomci keramike tzv. spiral style

Sl. 2. Tanjur medaljonskog stila

Sl. 3. Bizantska keramika sa široko urezanim ukrasom (Incised ware)

Sl. 4. Rekonstruirana zdjela kasnog bizantskog sgraffito ukrasa

Sl. 5. Egejska keramika s urezanim sgraffito ukrasom

Sl. 6. Egejska keramika sa srcolikim ukrasom

Sl. 7. Protomajolika

Sl. 8 i 8a. Primjerci rane venetske keramike ("spirale e cerchio" i "San Bartolo")

Sl. 9. "Roulette ware"